

ОСВОБОЖДАВАНЕ ОТ НАКАЗАТЕЛНА ОТГОВОРНОСТ. ОПИТ ЗА ДЕФИНИРАНЕ МЯСТОТО НА ИНСТИТУТА

Георги Кузманов

Докторант, Бургаски свободен университет

RELEASE FROM PENAL RESPONSIBILITY. AN ATTEMPT TO DEFINE THE PLACE OF THE INSTITUTE

Georgi Kuzmanov

PhD Student, Burgas Free University

Резюме: Статията има за задача да постави основите при теоретичния анализ на освобождаването от наказателна отговорност. Разглеждането на конкретните условия за прилагането му е безпредметно, ако няма яснота какво отличава този институт от другите наказателноправни институти, които изключват на едно или друго основание прилагането на наказателната репресия. Въпросът е толкова по-значим, като се има предвид, че определени неясноти и непоследователност в използваната терминология водят до объркване както в доктрината, така и в практиката.

Ключови думи: наказателна отговорност, освобождаване от наказателна отговорност, чл. 78а НК.

Abstract: The article aims to lay the foundations for the theoretical analysis of the release from criminal liability. Consideration of the specific conditions for its application is pointless if it is not clear what distinguishes this institution from other criminal law institutes, which exclude on one basis or another the application of criminal repression. The issue is all the more significant given that certain ambiguities and inconsistencies in the terminology used lead to confusion in both doctrine and practice.

Keywords: penal responsibility, release from penal responsibility, art. 78a of the Penal Code.

1. Изследването на въпроса за освобождаването от наказателна отговорност предполага да се дефинира преди всичко понятието за наказателна отговорност и същността на освобождаването, и едва тогава могат да се обсъждат условията, при които това е признавано от закона за допустимо както в исторически аспект, така и съгласно действащото право.

В правната теория съществуват различни школи и течения, които по различен начин определят понятието наказателна отговорност, но можем да установим, че макар и проблематиката да е дискуссионна, тя е излязла извън фокуса на доктрината.

В българската правна литература този въпрос е разглеждан предимно в общо-теоретичен план¹, но в наказателната литература той някак си се приема за неподле-

¹ Вж. Бойчев, Г. Юридическата отговорност. С., Юриспрес, 1995 г., както и в по-старата литература Ганев, В. Обща теория на правото. Том I, 3-то изд. С., 1946, стр. 518-538 и стр. 567 – 700. Иванов, В. Същността и бъдещето на юридическата отговорност. В: Панайотов, П., Д. Вълчев и др. ред. Научни четения на тема „Санкциите в правото“. С., Унив. издателство „Св. Климент Охридски“, 2019, стр. 98 – 112.

жащ на обсъждане. Все пак може да бъдат отграничени два основни възгледа. Така според Ал. Стойнов наказателната отговорност есе определя като съвкупност от правоотношения между държавата и престъпника, породени от извършването на престъпление. По-нататък той очертава съдържанието ѝ чрез три правомощия на държавата: да осъди престъпника, да изпълни наложеното наказание и да третира престъпника като осъждан. От своя страна престъпникът е длъжен да търпи законосъобразните действия на държавните органи, ангажирани с реализирането на тези правомощия.² Следователно, същността на наказателната отговорност се свежда до практическото прилагане на наказателното право, т. е. във всички онези мерки на държавна принуда, които се прилагат по отношение на лицето, извършило престъпление. С други думи правопораждащият юридически факт, човешкото поведение, което оказва определено отрицателно въздействие върху защитени от наказателното право обществени отношения, предизвиква редица правни действия и последствия, чрез които се реализира правоотношението. От това логически следва, че поведението на субектите в наказателното правоотношение е предопределено, като:

- извършителят е длъжен да понесе последиците от противоправното си поведение;
- органите на досъдебното производство са длъжни да започнат наказателно преследване;
- съдът е длъжен да се произнесе въз основа на събраните доказателства и закона³.

В нашата литература се развива и друго, по-оригинално становище. В. Каракашев застъпва схващането, че е спорно разбирането за наличието на права и задължения в наказателното правоотношение и аргументира разбирането си, че наказателната отговорност е съдържание на наказателното правоотношение, което възниква след извършване на престъпление и се състои в еднократната възможност на държавата да накаже престъпния деец.⁴

Не е възможно априори да бъде поддържано или отхвърлено което и да е от тези виждания, тъй като всяко е обосновано от несъмнената сложност на понятието и философската му и социологическа комплексност. Това, което можем да приемем като изходна позиция за по-нататъшните си разсъждения е, че наказателната отговорност възниква от един правопораждащ факт – извършеното престъпление и се реализира чрез множество правоотношения, насочени към фактическата реализация на наказателноправната норма, приложима към конкретния случай. При това окончателното реализиране на наказателноправното отношение не винаги и не е задължително да е свързано с определяне на наказание, тъй като за съда съществуват, освен да признае подсъдимия за виновен и да му определи наказание, и ред други законови възможности, като:

- да прекрати наказателното производство (чл. 24, ал. 1 от НПК);
- да освободи подсъдимия от наказателна отговорност (чл. 61, чл. 67, чл. 78а от НК);
- да разпорежи прилагането на медицински мерки (чл. 89-92 от НК).

² Стойнов, Ал., Наказателно право. Обща част, 2-ро изд. С., Ciela, 2019, стр. 53-55.

³ Подобно виждане се поддържа и в курса Российское уголовное право, Общая часть. Том I. Под ред. на Комиссаров, В. С., Л. В. Иногамова-Хегай и А. И. Рарог. М., Контракт, 2014, стр. 37.

⁴ Каракашев, В. Престъпление и наказателна отговорност. 2-ро изд. С., 1999 г.

2. Основание за възникване на наказателна отговорност по българското наказателно право е осъществяването на състав на престъпление, предвидено в Особената част на Наказателния кодекс. От това следва, че липсата на който и да е елемент от състава – деяние, особености на деянието и обективната страна; вина, субективни елементи извън вината – мотиви, подбуди, както и липсата на необходимите особени качества на субекта на престъплението, означават, че осъщественото деяние не е престъпление.

Заедно с това обаче, нашето наказателно право регламентира и хипотези, при наличието на които извършеното деяние, независимо, че формално отговаря на признаците на предвиден в закона състав не може да се определи като престъпно. Така липсата на обществена опасност или недостатъчно високата ѝ степен изключват престъпния характер на извършеното деяние – чл. 9, ал. 2 от НК. Това позволява на съда и прокуратурата да преценяват дали във всеки конкретен случай степента на обществена опасност е достатъчна, за да даде основание за търсене на наказателна отговорност. В определен смисъл може да се каже, че предвид нецелесъобразността на реализирането на наказателен процес при явна малозначителност на деянието, нашият законодател е възпроизвел принципа на опортюнитета, приет в САЩ, Канада и редица европейски държави – Нидерландия, Франция, Гърция.

Законодателството и доктрината приемат, че не е налице престъпление и в случаите, когато деянието е извършено от наказателнонеотговорно лице – малолетен или невменяем. Счита се, че неспособността им да разбират свойството или значението на извършеното или да ръководят постъпките си, поради ниската възраст или разстройството на съзнанието, не позволяват тяхното поведение да бъде разглеждано като деяние в наказателноправния смисъл на понятието, тъй като в тези случаи липсва субективният компонент на деянието, то не е осъществено под контрола на съзнанието⁵.

3. Извън случаите, когато деянието не е общественоопасно в достатъчно висока степен, липсва годин субект или не са осъществени в тяхната пълнота елементите от състава на престъплението, в НК са уредени и специални случаи, когато извършеното деяние е причинило вреди, но предвид необходимостта да бъдат защитени по-значими правни блага или поради съображения от наказателно-политически характер, наказателната отговорност се изключва. Тези случаи могат да бъдат групирани по следния начин: обстоятелства, изключващи обществената опасност на извършеното деяние; обстоятелства, изключващи наказуемостта и обстоятелства, изключващи вината.⁶

Към *първата група* – обстоятелства, изключващи обществената опасност⁷ – спадат такива обстоятелства, при които се касае за *осъществяване на свое или чуждо признато от държавата право*. Някои от тях са уредени в НК – чл. 12 – неизбежна

⁵ **Ненов, Ив.** Наказателно право на НРБ. Обща част. С., Наука и изкуство, 1972, стр. 247 – 248; **Стойнов, Ал.** Наказателно право, стр. 196.

⁶ По въпроса за групирането на обстоятелствата, водещи до отпадане на отговорността вж. Guneva, M. Grounds for excluding criminal liability. В: **Sieber, U., K. Jarvers, E. Silverman** eds. National Criminal Law in a Comparative Legal Context. Vol. 5.2. Grounds for rejecting criminal liability. Berlin, Duncker & Humblot, 2019, стр. 4-52.

⁷ **Ненов, Ив.**, Наказателно право, стр. 292; Лютов, К. Обществената опасност на деянието по наказателното право на НРБ. С., Наука и изкуство, 1960, стр. 72; **Гиргинов, Ант.**, Неизбежна отбрана и крайна необходимост. С., 1995, стр. 24.

отбрана; чл. 12а – действия по задържане на престъпник; чл. 12б – действия на служител под прикритие; чл. 13 – крайна необходимост и чл. 13а – оправдан стопански риск. Други обстоятелства не са регламентирани в НК, но доктрината и съдебната практика приемат, че при тях липсва обществена опасност с оглед принципите на правото. Това са изпълнението на правомерна служебна заповед и съгласието на пострадалия.

Когато е налице което и да е от тези обстоятелства е достатъчно да се установи фактът на извършеното деяние и причинените от него вреди – смърт, телесна повреда, имуществени вреди, след което се изяснява наличието на изключващо обществена опасност обстоятелство. Ако се разкрият данни, че деянието е осъществено при обстоятелство, изключващо обществената опасност, акцентът се поставя върху изследване на специфичните предпоставки (напр. непосредствено противоправно нападение, непосредствена опасност или необходимост да бъде задържан престъпник) и върху установяване на съответствието на извършеното с критериите за правомерност, посочени в съответната норма⁸.

Втората група – *обстоятелства, изключващи наказуемостта* са такива, при които извършеното осъществява признаците на предвиден в закона състав, но по съображения от наказателно-политически характер законодателят е приел, че деянието не следва да бъде наказвано. В теорията се приема, че извършеното, макар и да остава общественоопасно, не е престъпно, тъй като е отпаднал един от основните елементи на понятието за престъпление – наказуемостта⁹, като нар. разпоредбата на чл. 108а, ал. 5 във вр. с ал. 4, чл. 323, ал. 3 и др. Обстоятелствата, които обосновават ненаказуемост са изчерпателно посочени в НК и могат да бъдат условно разделени на три групи, с оглед на това, че при една част от тях става дума за *ненаказуемост на определени лица*, а в други случаи се касае за ненаказуемост, обоснована от поведението на лицето.¹⁰ С оглед предназначението им можем да ги разделим условно на *лични, изключващи наказуемостта обстоятелства*, които се отнасят до личността на дееца – психическо състояние, мотиви на поведението му, връзки с други лица, такива *стимулиращи преустановяване на престъпната дейност в процеса на осъществяването* и *обстоятелства стимулиращи постпрестъпно положително поведение*, насочено към заличаване на обществената опасност на извършеното деяние и предотвратяване на по-сериозно увреждане на правните блага.

Третата група случаи обхваща тези, при които наказателната отговорност се изключва поради липса на вина. Това са случайното деяние (чл. 15), фактическата грешка (чл. 14), изпълнението на неправомерна служебна заповед (чл. 16 НК) и дей-

⁸ **Guneva, M.** Grounds for excluding criminal liability, стр. 12-13.

⁹ **Ненов, Ив.**, Наказателно право, стр. 360; **Стойнов, Ал.**, Наказателно право, стр. 289.; **Велчев, Б.** За изключващите наказуемостта обстоятелства и противодействието на организираната престъпност. – De Jure, 1/2011 (2), стр. 5-6; **Петрова, Цв.** Особености на личните основания, изключващи наказуемостта за съставомерни деяния по Наказателния кодекс. В: Научни четения на тема „Санкциите в правото“, стр. 476 – 496. **Михайлов, Д.** Освобождаване от наказание и от наказателна отговорност с присъда. В: Проблеми на наказателното право. Обща част. С., Ciela, 2019, стр. 938 - 963. Макар и да разкрива известни различия в разбирането по-скоро за процесуалните аспекти, Михайлов също поддържа схващането, че отпадането на наказуемостта изключва престъпния характер на извършеното.

¹⁰ **Ненов, Ив.**, Наказателно право, стр. 361.

ствията, осъществени при принуда, упражнена по отношение на жертва на трафик на хора или непълнолетен, (чл. 16а, ал. 1 и 2).¹¹

В посочените три групи случаи липсва един от бележите на престъплението – обществена опасност, наказуемост и вина, Наказателноправните изводи от това са еднозначни. Когато не е налице една от същностните характеристики, посочени в чл. 9, ал. 1 НК не можем да говорим за престъпление, следователно липсва основание за търсене на наказателна отговорност и наказателното производство следва да бъде прекратено.

Преди да преминем нататък следва да отбележим, че поради тази си същностна характеристика те се различават съществено от институтите на давността и амнистията. Формално погледнато наказателноправните последици са идентични – производството се прекратява и отговорността не може да се реализира. Съгласно българското наказателно право давността и амнистията са изрично посочени в разпоредбата на чл. 79, ал. 1 НК като обстоятелства, които препятстват наказателното преследване и изпълнението на наказанието. Въпреки някои сходства в използваната терминология, между обстоятелствата, които изключват наказателната отговорност, разгледани в началото, и давността и амнистията има съществени различия. Член 79 е поместен в глава Седма на Общата част, озаглавена „Погасяване на наказателното преследване и на наложеното наказание“, като освен давността и амнистията като обстоятелство, погасяващо наказателното преследване и наложеното наказание е посочена и смъртта на дееца.

В наказателноправната теория няма спор, че това са последващи престъплението факти, които могат да настъпят след извършването му, преди започване на наказателното преследване, по време на наказателното производство или по време на изтърпяване на наказанието. Последиците от тяхното настъпване се изразяват в определени процесуални последици, тъй като се погасява възможността на държавата да реализира наказателната отговорност. Фактически в тези случаи се погасява самото наказателно правоотношение¹², което прегражда пътя на наказателното производство и изпълнението на наказанието, макар и да не променя характера на извършеното деяние¹³.

Нашият законодател обаче изключително прецизно диференцира основанията за отпадане на отговорността. Огромното му постижение на състои в това, че той ясно отграничава различни групи хипотези, макар и ефектът от прилагането им да е практически един и същ. По същество всеки отказ да се реализира наказателната отговорност означава и освобождаване от наказание. Но Наказателният кодекс на Република България прави ясно и точно разграничение между правноустановените основания за неотговорност на дееца поради липса на един от елементите на престъплението и освобождаването от наказателна отговорност – Глава осма на Общата част, като същевременно въвежда и още една категория обстоятелства – такива, свързани с погасяване на наказателното преследване и на наложеното наказание – Глава девета. Това обособяване на три различни групи обстоятелства е резултат на сериозно теоретично

¹¹ За детайлно изложение по въпроса вж. **Марков, Р.** Изключващи вината обстоятелства по българското наказателно право. С., Ciela, 2019 г.

¹² **Ненов, Ив.**, Наказателно право, стр 517; **Гиргинов, Ант.**, Давността в наказателното право, стр. 28 – 53.

¹³ Донякъде това твърдение е некоректно по отношение на амнистията, която заличава престъпния характер на вече извършеното деяние. Вж. **Гунева, М.** Амнистията по наказателното право на НРБ. С., Наука и изкуство, 1988. **Ненов, Ив.**, Наказателно право, стр 517.

осмисляне на същината им, тъй като те имат различна природа и наказателноправен ефект. По този начин се създава не само в доктрината, но и в законодателството забележителна яснота, която позволява да се проникне в дълбочината на всеки от институтите и да се обясни не само различието между тях, независимо от видимостта за идентичност в последиците, но и законодателният подход при формулирането им. Подобна прецизност липсва в законодателствата, а и в науката на редица европейски страни.¹⁴

4. На тази основа можем да обсъдим същността на института на освобождаване от наказателна отговорност и да потърсим неговото място сред тези институти, които са свързани с отпадане на наказателната отговорност.¹⁵

За да възникне въпросът за освобождаване от наказателна отговорност, следва да е налице не само основанието за такава отговорност, но и наличие на ред факти и обстоятелства, които са изчерпателно посочени в нормите на закона, както отменени, така и действащи.

Няма спор по основните изходни позиции в доктрината; касае се за инструмент на наказателната политика¹⁶, който е създаден с оглед да се отговори на тенденцията за смекчаване на репресията¹⁷ и изграждане на механизъм, който едновременно да изрази както укора по отношение на извършеното, така и липсата на достатъчно разумни основания за търсене на наказателна отговорност. Не може да има съмнение, че освобождаването от наказателна отговорност не прави престъпното деяние непрекъснато¹⁸, но съществуват ред признати от наказателното право обстоятелства, като физическа невъзможност или юридическа безпредметност на наказателно-правното въздействие, при които реализацията на наказателната отговорност е принципно нежелана и нецелесъобразна¹⁹ и това обосновава необходимостта да се въздейства по друг начин.

Веднага следва да декларираме, с оглед да се направят съществени отграничения: за да има освобождаване от наказателна отговорност, следва за това да е възникнало основание – т. е. да е налице извършено престъпно деяние от наказателноотговорно лице. Идеята е съвсем ясно изразена в монографията „Теоретични въпроси на освобождаването от наказателна отговорност“ – „който и да е вид на това освобождаване се прилага към лица, в действията на които се съдържа състав на престъпление“.²⁰

¹⁴ Нямаме претенции да познаваме световното наказателно законодателство, но убедено можем да твърдим, че подобна прецизност е нехарактерна за което и да е от законодателствата, които обичайно се използват като материал при сравнителноправно изследване – ФРГ, Франция, Италия, Русия.

¹⁵ Предвид ограниченото приложно поле на института на освобождаване от изтърпяване на наложено наказание – едва след определяне на наказанието или по време на изпълнението му, той няма да бъде предмет на разглеждане в тази статия.

¹⁶ **Ненов, Ив.** Наказателно право, стр. 511.

¹⁷ Вж. **Фуко, М.** Надзор и наказание. С., Унив. издателство „Св. Климент Охридски“, 1988, стр. 95.

¹⁸ Вж. и **Николова, Р.** Освобождаване от наказателна отговорност с налагане на административно наказание глоба по чл. 78а. – *De Jure*, 1/2017 (14), стр. 56.

¹⁹ В този см. **Российское уголовное право**, Общая часть, том I, М., Проспект, 2010 г., стр. 413.

²⁰ **Келина, С.** Теоретическите въпроси за освобождения от уголовной ответственности, М., Наука, 1974, стр. 13.

Изводът логично следва от използваната дума „освобождение“ – давам възможност на някого да не прави нещо, отървавам от задължение.²¹

Тук можем да направим и основното отграничение. За разлика от разгледаните хипотези, когато отговорност не може да се реализира, защото извършеното, макар и да осъществява признаците на предвиден в закона състав поради липса на обществена опасност, наказуемост или вина не е престъпно или наказателното правоотношение е погасено поради настъпването на външни за него обстоятелства, които имат погасителен ефект, при освобождаването на наказателна отговорност говорим за специално основание, при което държавата при наличието на предварително установени в законодателството условия се отказва от правото и задължението да накаже дееца.

От тук следва и второто различие – освобождаването се извършва с нарочен акт на прокурора или на съда, с който наказателната се заменя или с друг вид отговорност – административна, (чл. 78а) или с мерки за възпитателно въздействие (чл. 61). Предназначението на този акт е да отрази наличието на достатъчно данни или доказателства, от които да може да се направи обосновано предположение, че е извършено престъпление, т.е. субектът не просто не следва да отговаря за извършеното, а има от какво да бъде именно освободен.

На тази основа следва вече да бъде установено наличието на определените условия, изрично посочени в закона – формални и по целесъобразност (както това е посочено в чл. 61) и наказателната отговорност да бъде заменена с друга отговорност или мярка за въздействие.

Подробното обсъждане на тези условия излиза извън рамките на поставената задача, която е да се потърси мястото на освобождаването от наказателна отговорност сред другите наказателноправни институти. Динамиката в законодателната уредба на освобождаването от наказателна отговорност, която по същество се изчерпва с тези два текста, а по същество – главно с разпоредбата на чл. 78а от НК, поражда редица въпроси като:

- поради какви причини – социални, политически, икономически, с течение на времето се стеснява или разширява приложното ѝ поле;
- кое наложи да се отнеме възможността на съда за свободна преценка при прилагането на този институт, с оглед характеристиките на деянието и личността на извършителя²²;
- как се съгласува тази разпоредба с публично-частното начало;
- как следва да се „изчистят“ някои терминологични неточности в закона, които позволяват особено липсата на наказуемост да се етикетира като „освобождение от наказателна отговорност“.

²¹ <http://talkoven.onlinerechnik.com/>

²² Необходимо е само да напомним редица скандални случаи и общественото възмущение, когато съдът просто беше длъжен да освободи дееца от наказателна отговорност и да я замени с глоба, която остава и неплатена.